

ТЮРЕМНА РЕПРЕСІЯ

Р.А. Калвожний

доктор юридичних наук, професор
(Київський інститут внутрішніх справ МВС України)

В.Г. Чубатенко

(Академія державної податкової служби України)

Тюрма у своїй історії має багато таємниць. Вона виникла як засіб досудового утримання підозрюваних у вчиненні злочину осіб ще близько трьох тисяч років тому і на сьогодні, правда, під іншою назвою, є одним з основних видів покарання.

По тюрмі можна судити про суспільство, державу та її режим. Історія свідчить, що тюрма є не тільки місцем покарання злочинців, а й засобом боротьби з політичними противниками [1] і механізмом масового винищення людей [2]. Репресії і масові винищення мільйонів людей в Радянському Союзі не мають аналогів у світі, навіть у порівнянні з фашистською Німеччиною. Цим проблемам присвячено дуже багато літератури, але ця тема не може бути вичерпаного.

Масові репресії в СРСР починаються з приходом більшовиків до влади, особлива масовість яких виявилася в 30-і рр. і повоєнний період. 1941–1945 рр., як правило, у більшості дослідників випадають із поля зору, і складається враження, нібито в цей час репресії затихають, а проблема ГУЛАГу відходить на другий план.

Дійсно, масові репресії починаються в Україні із захопленням влади більшовиками, але заплановані вони були ще раніше. Здійснивши дві невдачі спроби завоювати Україну, більшовики розпочали підготовку третього походу. На одній із таємних нарад, ставлячи таке завдання перед політкомісарамі, Л. Троцький зокрема заявив: "Якщо будуть випадки грабунків у Червоній Армії, то їх необхідно звалювати на повстанців та петлюрівців, які влились у Червону Армію. Радянська влада поступово розстріляє всіх петлюрівців, махновців і повстанців, бо вони небезпечний елемент, і це буде яскравим доказом не тільки суворой революційної дисципліни, але і суворой карі..." [3, с.50–51]. Якщо ж врахувати, що тільки влітку 1919 р. в Україні проти більшовиків відбулося 328 повстань [4, с.22], а сам Троцький говорив, що більшовиків вигнав з України не Денікін, а саме українське селянство, то доля репресій і її об'єкт були визначені.

У 1918 р. майбутній голова Всеукраїнської ЧК Мартин Іванович Лис (Ян Фрідріхович Судрабе) заявив: "Мы не ведем войны против

отдельных лиц. Мы истребляем буржуазию как класс. Не ищите на следствии материалов и доказательств того, что обвиняемый действовал делом или словом против Советов. Первый вопрос, который вы должны ему предложить, – к какому классу он принадлежит, какого он происхождения, воспитания, образования или профессии. Эти вопросы и должны определить судьбу обвиняемого. В этом – смысл и сущность красного террора [5, с.13]. Отже, в роки війни терор був узаконений і належність до класу буржуазії визначала долю людини. В Україні ж “буржузм” бути було не обов’язково, достатньо – селянином-повстанцем. Нарешті війна закінчилася, країна переходить до мирного будівництва і “Перед партией встал вопрос о выработке новой установки партии по всем вопросам... И партия приступила к выработке новой установки...” [6, с.298]. Для України ця “нова установка” визначалася постановою “Про боротьбу з бандитизмом”, прийнятою на 1-й Всеукраїнській нараді КП(б)У, яка проходила 2-4 травня 1921р. у Харкові. В постанові, зокрема, наголошувалося: “а) щоб усі губернські наради склали карту бандитських районів і гнізд за 1919, 1920, 1921 рр., яку треба розіслати всім повітовим нарадам і яка повинна стати вихідним пунктом їх роботи; б) щоб був вироблений план систематичного розбороєння села; в) щоб було проведено вилучення з села бандитських і контрреволюційних елементів.” [7, т.1, с.145].

А чим далі, тим простіше. Йде процес створення нового радянського законодавства. Вносячи пропозиції до Кримінального кодексу в 1922 р. вождь пролетаріату пише: “По-моєму, надо расширить применение расстрела” і далі: “Суд должен не устраниль террор; обещать это было бы самообманом или обманом, а обосновать и узаконить его принципиально... С коммунистическим приветом Ленин.” [8, т.45, с.169–190].

“Коммунистический привет” був палко підтриманий радянськими юристами. За доповіддю М.В.Криленка “Карательная политика и усиление в ней классового начала” 5 з’їзд діячів радянської юстиції РРФСР у 1924 р. приймає постанову, в якій, зокрема записано:

“...не могут иметь места меры исправительно-трудового воздействия и заведомо классовым врагам пролетариата, сознательно совершающим преступления и нарушающим законы Советского государства в силу классовой ненависти, классовой психологии или прежних классовых инстинктов” [9].

Отже завдання пенітенціарної політики радянською владою була визначені. Місця ув’язнення повинні займатися не виправленням або покаранням злочинців, а повинні злищувати власний народ. Як писав з цього приводу І. Буніч, розпочався новий етап війни міжнародної терористичної організації більшовиків з народом, в країні якого вони

владу [10]. А у війні, як говорив "більшовицький Макіавеллі" Троцький "... для досягнення поставленої мсти всі засоби однаково хороши... Україна повинна бути нашою і нашою вона буде тільки тоді, коли буде радянською..." [3].

Ми детально зупинилися на розгляді поглядів керівників партії більшовиків та партійних рішеннях щоб ще раз вказати, що виконавцями терору були не Сталін, Берія, Єжов, Ягода та ін., а саме керівництво партії – Ленін, Троцький, увесь склад ЦК. Єжови та інші з їх прибічниками були лише виконавцями, надзвичайно здібними, але не більш кровожерливими, ніж політичне керівництво партії. Згідно з директою "Про червоний терор" від 5 вересня 1918 р. Раднарком зобов'язав РК захистити країну від класових ворогів шляхом їх ізоляції в "дисциплінарні табори", які знаходилися у віданні ВЧК–ДПУ–ОДПУ. Згодом змінюючи назву, пізніше вони стануть відомі під назвою ГУЛАГ ОДПУ СРСР. У 1934 р. у зв'язку з реформуванням репресивно-каральної системи ГУЛАГ НКВС об'єднає всі місця ув'язнення, які знаходилися у віданні різних відомств.

Сутність полягає не в тому, кому були підпорядковані місця ув'язнення, а в їх функціях. Функцію ізоляції і знищення заарештованих осіб місця ув'язнення виконували приблизно до кінця 20-х рр. За цей час співробітники каральної системи здобувають грандіозний досвід з масового знищення в'язнів. У Соловецьких таборях, наприклад, функції охорони і нижчої дисципліни виконували колишні червоноармійці та міліціонери, засуджені за державні злочини. Щоб зберегти свої пільги, вони режим утримання перетворюють на режим зуплання.

Окрім того, що арештантів знищуються за окремими списками, які надходили з Москви, нормальними явищами було забиття в'язнів, заморення їх голодом або холодом, виставляння на "комарики" морозу або обливання холодною водою взимку. Майже по всіх таборах нарадився "позитивний" досвід соловчан, коли втікачів забивали на смерть, а вбиті мордовані тіла на декілька днів кидали біля воріт табору. Проте були особливості, коли біля воріт вивішувалися голови втікачів [11].

Про катування над підозрюваними і засудженими написано багато, але дуже можна зустріти документальні підтвердження цьому. Наприкінці 30-х рр. до ЦК ВКП(б) надійшло багато скарг про застосування фізичного впливу співробітниками НКВС. У зв'язку з цим 10 січня 1939 р. Сталін надіслав секретарям обкомів, крайкомів, ЦК союзних компартій, начальникам управлінь НКВС і наркомам внутрішніх справ республік телеграму такого змісту: "ЦК ВКП(б) разъясняет, что применение физического воздействия в практике НКВД было допущено с 1937 года с

разрешения ЦК ВКП(б) Известно, что все буржуазные разведки применяют физическое воздействие в отношении представителей социалистического пролетариата и следовательно, физическое воздействие будет применяться впредь, в виде исключения, в отношении явных и незаружившихся врагов народа как совершенно правильная и целесообразная метод" [12, с.248-249].

"Социалистическому пролетариату", "рабочему классу" та "колхозникам" можна було б позаздрити, що ЦК ВКП(б) виявляє про них таку турботу, як-би ці катування не були спрямовані проти них самих. А цифри свідчать про те, що лише у 1938-1939 рр. лише в Україні було заарештовано 267 579 громадян, з яких 197 617 засуджено. Протягом цих же двох років в Україні було засуджено до вищої міри покарання 122 237 громадян [5, с.379]. Загалом же Сталінська конституція і "перемогу соціалізму в окремо взятій країні" у місцях ув'язнення "відсвяткувало", за оцінками різних спеціалістів, 12-14 мільйонів чоловік, у 40-50-х рр. – 17-22 млн.

Для порівняння можна навести дані щодо кількості ув'язнених в роки першої російської революції: 1905р. – 85 184 чол.; 1906р. – 111 400 чол. (з них страчено 1310 чол.); 1907р. – 138 501 чол. Найбільшу кількість арештантів у дореволюційній Росії зафіксовано в 1912р. – 183 949 чол.

Значне збільшення кількості заарештованих в 30-х і наступних роках було не випадковим. Як йшлося вище, до кінця 20-х рр. місця ув'язнення виконували дві основні функції: ізоляція і знищення ворогів режиму. Наприкінці ж 20-х рр. додалася ще одна – народногосподарська. В 1929 р. ЦК ВКП(б) було створено комісія, яка розробила пропозиції щодо використання праці ув'язнених. Після схвалення результатів роботи комісії і прийняття відповідного рішення на Політбюро з 27 червня 1929 р. по всій країні почала створюватися мережа виправно-трудова таборів ОДПУ. Безкоштовна праця людей завжди була в "ціні" за радянської влади. А маючи такий репресивний апарат, коли до таборів можна було загнати мільйони працездатних людей, не існувало проблем, які б не були під силу більшовикам.

У 30-і рр. на праці в'язнів трималися цілі галузі народного господарства – лісозаготівля, видобування золота і кольорових металів, будівництво в районах Півночі і Далекого Сходу. ГУЛАГ здійснює такі грандіозні будівництва, як Дніпрогес, Біломорсько-Балтійський канал, Байкало-Амурська магістраль, будує місто Комсомольськ-на-Амурі та ін. Ця практика продовжується і після війни. Ось один з багатьох документів того часу:

ПРИКАЗ

Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР за 1946 год.
СОДЕРЖАНИЕ:

*Об организации исправительно-трудовых лагерей
НКВД на строительстве Байкало-Амурской магистрали.
3 марта 1946 года. г. Москва.*

Для осуществления надлежащей изоляции, режима и охраны заключенных спецконтингента, используемых на строительстве Байкало-Амурской Магистрали

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Начальнику ГУЛАГа НКВД СССР генерал-лейтенанту тов. Наседкину и начальнику ГУЛЖДС НКВД СССР генерал-лейтенанту инженерно-технической службы тов. Френкель организовать по следующим пунктам исправительно-трудовые лагеря:

- а) Амгуньский с дислоцированием в пос. Старт Хабаровского края для обслуживания рабочей силой из заключенных спецконтингента трассы строительства ж.-д. линии Комсомольск – Ургал;
- б) Ургальский с дислоцированием на ст. Известковая Восточной ж.д. для обслуживания рабочей силой из заключенных спецконтингента трассы строительства ж.-д. линии Известковая-Ургал;
- в) Братский с дислоцированием на ст. Тайшет Восточно-Сибирской ж.д. для обслуживания рабочей силой из заключенных спецконтингента трассы строительства ж.-д. линии Тайшет – Братск.

2. В соответствии с приказом НКВД СССР № 01542-1945 года присвоить вышеуказанным лагерям литерные обозначения:

Амгуньскому “АУ”, Ургальскому “АФ”, Братскому “АХ”.

3. Начальником вновь организованных лагерей назначить по совместительству: начальником Амгуньского ИТЛ – начальника Амгуньского строительства БАМ подполковника Потемкина.

Начальником Ургальского ИТЛ – начальника Ургальского строительства БАМ майора Ефимова.

Начальником Братского ИТЛ – начальника Тайшетского строительства БАМ майора Орловского.

4. В составе Амгуньского, Ургальского, Братского исправительно-трудовых лагерей для изолированного содержания спецконтингента в числе не прошедших проверку, окруженцев и других организовать специальные лагерные подразделения.

5. Начальнику ГУЛАГа НКВД СССР генерал-лейтенанту Наседкину обеспечить надлежащий учет, изоляцию, оперативно-чекистское обслуживание контингентов Амгуньского, Ургальского и Братского исправительно-трудовых лагерей и принять их на все виды продовольственного, вещевого снабжения и медицинского обслуживания.

Народный Комиссар
Внутренних Дел Союза ССР
генерал-полковник

С. Круглов

У структурі ГУЛАГу діють такі Головні управління, як "Дальстрой", "Гидрострой", "ГУШосДор", "ГУЖДС", "ГУТ и МП" та цілий ряд інших. Для прикладу можна зупинитися на діяльності Дальстрою НКВС СРСР. Дальстрой засновано в 1932 р. у верхів'ях Колими. Головне господарське призначення полягало у видобуванні золота. Всі роботи проводилися силами ув'язнених, у тому числі будівництво доріг, бараків, населених пунктів (м. Магадан у їх числі). Територія табору простягалася з півдня на північ приблизно на 1300 км, а зі сходу на захід на 1700 км. (У 1953 р. на цій території буде створено Магаданську область). Дальстрой мав власний флот, який щорічно перевозив на цю територію 6–12 тис. в'язнів, а з кінця 30-х до початку 50-х рр. по 400 – 500 тис. Але через високу смертність кількість населення табору не перевищувала 2–3 млн. чоловік. Не поступалася розмірами й інші Головні управління. Після смерті Сталіна, коли розформовувався ГУЛАГ і виробничі управління передавалися іншим міністерствам, лише для того, щоб "прилаштувати" ГУШосДор, довелося створювати загальносоюзне Міністерство автотранспорту і шосейних доріг.

У 1933 р. в районі Норильська геологорозвідка знайшла значні поклади нікелю. Було прийнято рішення будувати комбінат і доручити будівництво Наркомату важкої промисловості. З цього приводу тодішній наркомтяжпром Г.К.Орджонікідзе надіслав Сталіну листа такого змісту: "Учитывая особые трудности в проведении изыскательских и исследовательских работ, осуществлении строительства и освоении производства в условиях заполярного круга, а также колоссальный опыт ОГПУ в осуществлении сложнейших строителейств в крайне тяжелых условиях, Наркомтяжпром полагает целесообразным организацию работ предприятий поручить ОГПУ на базе специального лагеря" [12, с.87]. Тоді Сталін прийняв пропозицію тов. Орджонікідзе, в результаті чого сотні тисяч людей втратили своє життя. Але коли і кого з більшовицьких лідерів цікавило людське життя? Нецільна експлуатація, яка призвела до небачених жертв, давала колосальні прибутки державі. В даному випадку це можна не пригадати підрахунки "економістів" із СС, які постачали рабів на промислові підприємства фашистської Німеччини. Ось один із таких підрахунків:

- щоденна плата за оренду робітника – 6 марок;
- витрати на одяг – 0,10 марки;
- витрати на харчування – 0,60 марки;
- отримуваний прибуток – 5,30 марки.

При середній тривалості життя в концтаборі у 9 місяців – прибуток 1431 марка. Прибуток при раціональному використанні трупа (!): золоті коронки, одяг, цінності, гроші. З вирахуванням вартості кремаші у 2 марку

коштів прибуток становить 200 марок. Загальний прибуток після 9 місяців – 1031 марка. Додатковий прибуток від використання кісток і попелу [13,

У більшовицьких таборах, поправда, була певня “економія” – на кожній. Після перших скандалів про масові репресії в СРСР у 1941 р. розстріляних раніше просто викопували, а їхні кістки перемелювали.

Повертаючись до виробничої теми, можна відзначити “турботу”, яку товариш Сталін про “моральний стан” ув'язнених. Під час обговорення питання про дострокове звільнення групи ув'язнених 25 серпня 1941 р. на засіданні Президії Верховної Ради СРСР він заявив: “Правильно нам запропонували представити список на звільнення цих ув'язнених? Чи ухвалити їх з роботи. Невдзя ли придумати якусь-небудь другу форму організації роботи – нагороди т.д.? Мы плохо делаем, что нарушаем работу лагерей. Освобождение этим людям, конечно, нужно, но с точки зрения государственного хозяйства это плохо. Будут освобождаться лучшие люди, останутся худшие. Невдзя ли дело повернуть по-другому, чтобы люди оставались на работе, - награды давать, ордена, может быть? А то мы освободим, вернутся они к себе, снюхаются опять с уголовниками и уйдут по старой дорожке. В лагере атмосфера другая, там трудно работать... Давайте сегодня не утверждать этого проекта, а поручим комиссии придумать другие средства, которые заставили бы людей остаться на месте...” [12, с.89]. І “другие средства” були придумані. У червні 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було скасовано умовно-дострокове звільнення засуджених. Механізм експлуатації в концтаборах досягли небачених розмірів. Як відзначав О.В.Хлевнюк, “политические цели террора достигались “хозяйственным расчетом” и репрессии в глазах вождей государства получали дополнительное обоснование” [12, с.90].

Тільки після такого детального розгляду завдань, які ставилися перед системою ув'язнення, та засобів досягнення поставленої мети можна звернутися до того, що відбувалося в тюрмах у перші місяці війни. Без такого глибокого аналізу факти, що наводяться нижче, можуть видатися просто фантастичними і надуманими, але це дійсна правда про радянську тюрму.

У радянських виданнях, що стосуються часів Великої Вітчизняної війни, детально описуються зусилля органів внутрішніх справ та внутрішніх військ щодо охорони об'єктів народного господарства, участі в бойових діях на фронтах та в тилу ворога, евакуації населення, але жодним словом не згадується про проблему евакуації ув'язнів [14]. На сьогоднішній день опубліковано недостатньо документів, які б дали можливість висвітлити цю проблему, але й того, що опубліковано, достатньо для певних висновків.

Проблема евакуації в'язнів постала вже з першого дня війни. 23 червня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР капітан держбезпеки Філіпов на основі розпорядження народного комісара внутрішніх справ старшого майора держбезпеки Сергієнка розіслав плани евакуації в'язнів в області управління НКВС України.

Відповідно до плану евакуації, 23 червня 1941 р. Народним комісаріатом іл'яхів сполучення було видано розпорядження про виділення для евакуації арештантів із тюрем України 778 вагонів (у тому числі 494 вагони Львівською, 176 - Ковельською і 180 - Килинівською залізницями). Були призначені і міста, куди вивозилися заарештовані - Фрунзе, Ачінськ, Калуга, Архангельськ, Златоуст, Новосибірськ, Оренбург, Єлец, Омськ та ін.

З 24 червня в Москву починають подаватися звіги від НКВС УРСР про відрадження співробітників апарату НКВС в області для організації відправки в'язнів. Якщо не брати до уваги повідомлень про бомбардування фашистами місьць ув'язнень, то на цьому офіційна інформація про евакуацію арештантів закінчується.

Але з того ж таки 24 червня 1941 р. починається "справжня", а не офіційна "евакуація". 24 червня 1941 р. начальник тюремного відділення УНКВС по Львівській області лейтенант держбезпеки Лерман доповідав своєму начальникові - начальнику УНКВС Львівської області капітану міліції Дятлову: "В соответствии с Вашим указанием, с целью быстрейшей разгрузки тюрем Львовской области от контрреволюционного, уголовно-политического элемента, совместно с Областной Прокуратурой были проверены дела заключенных, по которым было выявлено:

Особо опасные лица, подлежащие расстрелу, по которым было преступлено к приведению приговоров в исполнение в следующих тюрьмах:

	Подлежащих расстрелу	Расстреляно
Тюрьма №1	1355	924
Тюрьма №2	471	471
Тюрьма №4	413	413
Итого	2239	1808

Отсутствуют данные по тюрьме № 3 г. Злочева, ввиду того, что туда был командирован Оперуполномоченный Тюремного Отделения т. Арсеев, который в данное время заканчивает там работу. Связь с Злочевым отсутствует. Продолжаем работу по тюрьме № 1, для чего

...зованы все необходимые силы, чтобы закончить сегодня эту работу" [5, т.2, с.228].

Можна не сумніватися що ця "робота" була успішно завершена. Після острого повідомлення аналогічні звіти починають надходити систематично. 28 червня 1941 р. заступник начальника тюремного управління НКВС УРСР політрук Демехін доповідав наркомові Сергієнку: "В 8.00 час. 28.06.41 г. сотрудник Тюремного Управления НКВД УССР, командированный в тюрьмы Ровенской области т. Бевзюк по телефону, из тюрьмы №3 г. Острог эвакуировать заключенных ввиду угрозы бомбардировки не удалось. Заключенные в количестве 77 человек расстреляны, трупы зарыты...". Отже, бомбардування могло перешкодити евакуації, але не розстрілам і знищенню трупів. Іноді "активістам" могло просто поталанити у зв'язку із швидким наступом німців, як про це свідчить доповідна записка начальника тюрми № 2 м. Острога на ім'я начальника тюремного управління НКВС УРСР Філіпова: "Ввиду скоростной обстановки для принятия мер к ЗКЗК я связался по телефону с зам. начальника УНКВД по Ровенской области тов. Климовым. Тов. Климов дал распоряжение по телефону при невозможности эвакуации назначенный заместитель ЗКЗК к отправке уничтожить, а остальных заключенных эвакуировать. Мною проделано было следующее:

1) ЗКЗК, осужденные на короткие сроки и по указу с тюрьмы были освобождены, осужденные на более долгие сроки и следственные по делу ЗКЗК были направлены в г. Ровно.

2) В 20.00 я приступил к выполнению распоряжения зам. начальника УНКВД по уничтожению ЗКЗК по ст. К-Р, но так как противник занял ст. г. Дубно и продолжал наступать на город, я не смог уничтожить всех ЗКЗК, подлежащих к уничтожению, не смог, осталось в камерах около 60-70 чел....

Кровавая бійня відбулася в тюрмі № 1 м. Луцька. 22 червня близько 12 години тюрма була піддана бомбардуванню німецької авіації. На територію впало 11 бомб, у результаті чого було вбито 3 і поранено 2 в'язні із числа адміністрації. Після закінчення бомбардування близько 100 в'язнів здійняли бунт і намагалися вийти з тюрми. З допомогою червоної частини бунт вдалося придушити. До 9 години 23 червня в'язні перебували на подвір'ї тюрми, після чого їх знову розмістили по камерах. На початку бунту 73 чоловіки, засуджені до вищої міри покарання, були розстріляні. О 12 годині за розпорядженням начальника тюремного управління НКВС Стана всі в'язні знову були виведені на тюремне подвір'я. Із числа в'язнів 44 чоловіки, засуджені за побутові злочини були виведені з тюрми, 40 неповнолітніх поміщені назад у камери. Після закінчення бунту 84 чоловік начальником 2-го відділу УНКДБ Гончаровим,

співробітником УНКДБ Дворкіним, начальником тюремного відділення УНКВС Станом за участю інших співробітників НКДБ і НКВС близько 40 тис. в'язнів, що залишилися на подвір'ї, були розстріляні, а весь обліковий матеріал і особові справи арештантів були спалені [5, т.2, с.236].

Повідомлення про масові розстріли, які здійснювалися в тюрмах, просочувалися і на волю. Бойові загони ОУН робили спроби звільнити арештантів. Так, до 28 червня на тюрму № 2 в м. Бережани, з метою звільнення в'язнів, було скоєно 3 напади, але невдалі. Із тюрми № 1 в Львові під час нападу загонів ОУН вдалося звільнити 270 арештантів. В ніч з 23 на 24 червня було здійснено напад на тюрму у м. Злочеві, але знову невдалий.

Усього, якщо судити за документами, датованими 29 червня – 1 липня 1941 р., з території України необхідно було вивести близько 40 тис. в'язнів. По областях це виглядало так: Вінницька – 2700, Кам'янець-Подільська – 2000, Одеська – 4000, Київська – 7200, Миколаївська – 1759, Чернігівська – 1369, Ворошиловградська – 1200, Дніпропетровська – 4300, Запорізька – 1700, Сумська – 1400, Харківська – 4000, Кіровоградська – 1500, Полтавська – 1800, Сталінська – 4500. На той час Волинська, Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська, Рівненська, Житомирська і Ізмаїльська області були вже окуповані. Для евакуації в'язнів потрібно було приблизно 1500 вагонів. Але НКШС не мав можливості забезпечити в умовах, що склалися, необхідну кількість вагонів для евакуації, та й НКВС особливо не наполягав у цьому питанні, оскільки вдався до системи розстрілів. У Доповідній “Про евакуацію тюрем західних областей СРСР” від 5 липня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіпов вказує, що на 22 червня 1941 р. у 4 тюрмах Львівської області утримувалося 54 арештанти, з них 22.06.41 розстріляно 108 чоловік. У наступні дні відповідно до вказівок УНКДБ і Прокуратури, було розстріляно ще 244 чол., звільнено – 808, вивезено – 201 і залишено в тюрмах – 1546 чол. “Зарозстрілянініє заключенные потребены в ямах, вырытых в подвале тюрем, а в гор. Злочеве – в саду”. [5, т.2, с.242].

По Дрогобицькій області (за винятком тюрми в м. Перемишлі) і 242 в'язнів (в тюрмах м. Самбора і Стрия), було розстріляно 140, звільнено 250, вивезено 637 і залишено в тюрмах 304 чол. “...27 июня при эвакуации в тюрьме гор. Самбор осталось 80 незарытых трупов, в просьбы начальника тюрьмы к руководству Горотдела НКГБ и НКВД оказать ему помощь в зарытии трупов – они ответили категорическим отказом” [5, т.2, с.243].

Із тюрем міст Станіслава, Коломиї і Печеріжино було етаповано 130 чоловік, у Станіславській тюрмі залишено 647 в'язнів. Усі інші були розстріляні або звільнені. Із тюрем Ізмаїльської, Чернігівської, К-Подільської областей в'язні етапувалися пішим порядком, а в тюрмах

в Тернополі в камрах були залишені лише хворі, інваліди та престарілі похилого віку, всі ж інші розстріляні або випущені, залишилося лише 1084 чол.

З доповідних співробітників тюремного управління чітко висловлюється, що перед ними ставилися завдання не лише знищення заарештованих, а й знищення слідів цих злочинів. У багатьох звітах висловлюється на те, що знищити трупи не було можливості, а кількість розстріляних була значно більшою.

А це повідомлення стосується передачі в'язнів у розпорядження НКДБ та відділів НКДБ. Так із Бережанської тюрми до НКДБ було передано 184 в'язні, з Чортківської – 88, з Кременецької – 38, а всього по Тернопільській області – 560 чол. Слід відзначити, що в розпорядження НКДБ передавалися особи, засуджені і підслідні за контрреволюційні злочини, що, за термінологією того часу, підлягали “исполненію смертної кари по 1-й категорії”, тобто розстрілу. Розстрілу підлягали не лише особи, яким було оголошено вирок, але й люди, що перебували під слідством за контрреволюційну діяльність. У той час було розстріляно велику кількість людей, чия вина взагалі не була доведена. А в тюрмі № 1 в Чорткові було розстріляно навіть хворих. У звіті заступника начальника управління тюремного управління НКВС УРСР лейтенанта держбезпечки І. Савченка значиться: “Все осужденные к ВМН расстреляны также в Чортковых. Также расстреляны осужденные и следственные по к/р статьям, в том числе, которые находились к моменту эвакуации в тюремной больнице, немецкий летчик и два привезенных раненых при побеге. Все расстреляны по указанию УНКГБ области” [5, т.2, с.256]. Під час евакуації з тюрми м. Стрия було залишено 147 чол., з них двоє хворих, а всі інші були заарештовані у перші дні війни по спискам “в порядке очистки от советского элемента”. Постало питання, що робити з цими в'язнями, оскільки “ніяких документів на них не було ні в міліції, ні в міськвідділі НКВС”. Списки, за якими проводилися арешти, були уже знищені. Спочатку було прийнято рішення залишити цих в'язнів у тюрмі і не випускати, але 27.06 за розпорядженням начальника міськвідділу НКДБ Беранова вони всі були розстріляні. Отже, в даному випадку розстрілювалися люди, яких не знали навіть на прізвище, а не те щоб з'ясувати взагалі про якусь їх провину. Необхідно зауважити що за випадковими списками “советского элемента” були проведені арешти на всіх населених пунктах СРСР у перші дні війни, і доля цих людей майже завжди була однаковою: розстріл.

Далеко не всім в'язням, які були вивезені з тюрм, вдалося доїхати до місця призначення. 2 липня 1941 р. із тюрми м. Чорткова розпочалася евакуація в'язнів у кількості 954 чол. Відповідно до плану евакуації вони повинні були вивозитися в Новосибірськ. Але доїхати до місця

призначення їм не судилося. На маршруті із Чорткова до Умані за спроби до втечі було розстріляно 123 чол. В Умані 20 листопада за розпорядженням Військового прокурора фронту і Заступника народного комісара державної безпеки УРСР майора держбезпеки Ткаченка було розстріляно і закопано 767 чол., а 64 в'язні, засуджені за побутові злочини, відпущено.

Якщо дозволяли обставини, співробітниками НКВС–НКДБ вживалися заходи щодо знищення слідів злочинів. Зокрема один з учасників розстрілів – начальник тюремного відділення УНКВС по Волинській області сержант держбезпеки Стан – у рапорті про розстріли в тюрмі м. Луцька вказує: “Все трупы, 70 с личным осужденных к ВМН и около 800 подследственных нами закопаны и на местах нахождения трупов полито керосином и выпалено, а после всего эти все места присыпали известью. Кроме этого расстреляно охраной тюрьмы и воинскими частями в окрестностях тюрьмы з/к, пытавшихся бежать из тюрьмы. Для уборки этих трупов по распоряжению нач. УНКВД была создана группа с раб. милиции, которая все трупы убрала”.

Один з дослідників репресій в СРСР Жак Россі говорить, що у Львівській тюрмах перед захопленням міста німцями було знищено 7000 чол. [2, с.213], але існують і інші дані. У своїх спогадах М. Приходько пише: “У львівських в'язницях у перший день приходу німців люди знайшли біля 9000 постріляних в'язнів. Частина з них була до певнізнання спотворена мордуванням” [15, с.104].

Дуже легко було вирішено проблему “евакуації” арештантів із м. Бердичева. Бердичівську тюрму разом із людьми було просто підірвано. про “Гуманну” більшовицьку систему покарання не можна порівняти, наприклад з тюремними покараннями в Литовсько-Руській державі, коли перед військовою небезпечкою арештанти звільнялися, а після війни, в якій вони могли брати участь як захисники Вітчизни, поверталися, щоб відбутися решту невідбутого строку [16].

Масові знищення арештантів відступаючими радянськими військами не були таємницею для місцевого населення, - це вже після війни радянська пропаганда оголосить всі без винятку масові поховання справою рук фашистів. Повернемося ж до подій 1941 року. Зокрема Дмитро Соловей пише: “Аж при кінці липня сталася подія, що до глибини душі потрясла громадян Надвірянщини та сусідніх повітів. У суботу 26-го липня 1941 р. косарі... під ліском “Буковинка” зачепили косою чобіт, що виставав із землі. Виявилось, що це була збірна могила, де було похоронено більше людей та тільки тоненькою верствою землі присипаних... У неділю 27 липня виїхали на місце представники влади... зібралось багато народу... При цій нагоді знайдено недалеко від цієї могили ще кілька могил... Розрито могили й знайдено в кожній з них де

...трутів, понакиданих на себе без порядку, плаваючих до половини
...трові... Одягнені в гудульські кожухи, міські убрання, були також
...ники. З лиця не довелося нікого ідентифікувати, бо лиця були
...рошені якимсь твердим зняряддям, носи поламані, руки чисто
...зні та пов'язані колючим дротом поза плечі. У деякого повідрізувані
...й інші частини тіла. Деякі мусіли бути закопани ще живими, бо
...сті уп'яті в тіло, поприкусувані губи тощо. Багато з поламааними
...й ногами. З кипень одягів повитягувано всі папери, але в нікого
...було (виявлено) особистої довідки, тільки в кожного майже була
...квітання на братній російській мові про здачу в'язнем певної
...гропкей в депозит тюрми НКВД Станіславів та номер в'язня... Дати
...були з різних дат, деякі з червня 1941 року" [4, с. 275–276].

...зникнення арештантів проводилося не лише в західних областях, які
...окуповувалися німцями, і не завжди була можливість свакувати
...Аналогічні акції здійснювалися в Києві, Чернігові, Полтаві,
...Харкові та інших містах. 23 червня 1941 р. надіслана до УНКВС
...таємна директива Наркома внутрішніх справ СРСР № 240, яка
...затримувати в тюрмах усіх, хто був засуджений за політичні
...відбув покарання і підлягав звільненню. Що сталося з цими.
...можна тільки здогадуватися. Відповідно до інструкцій НКВС в
...чергу підлягали знищенню особи, засуджені за контрреволюційну
...до вищої міри покарання, в другу – підозрювані за
...рреволюційну діяльність і т.д., аж до тих, хто був поміщений в тюрму
...профілактичними цілями як соціально небезпечний елемент". До цього
...відносилися, зокрема, і люди про яких розповів доктор Олійник:
...Відодячи в 1941 році з Тернополя, вони (більшовики) забрали, ніби на
...до шанців, близько 200 правників, учителів, службовців тощо.
...охороною повели нас дорогою на схід. Надвечір того ж дня нам
...звернути з дороги в поле... Пізніше загнали в ярок і розстріляли
...метів та автоматів" [4, с.277].

"Евакуація" ув'язнених з України в 1941 р. – це ще одна чорна пляма
...діяльності репресивно-каральної системи. Сьогодні навряд чи можна
...підрахувати, скільки арештантів було розстріляно, але незаперечне
...ці розстріли були масовими, чітко спланованими і бездоганно
...заними.

Бібліографічні посилання:

1. *Балужний Р.А., Маковський В.І., Чубатенко В.Г.* Застосування кримінального покарання як засобу боротьби з політичними протинниками за "Повістю врем'яних літ" // *Наук. вісн. УАВС.* 1996. №2.
2. *Росси Жак.* Справочник по ГУЛАГу: У 2 ч., М., 1991.
3. *Белух А.* Симон Петлюра // *Київська старовина.* 1993. Вип. 1.

4. *Соловей Д.* Голгота України. Дрогобич, 1993.
5. *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. К., 1994.
6. *История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)* // Краткий курс. М., 1945.
7. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК.* К., 1976.
8. *Ленин В. И.* Полн. собр. соч.
9. *Исаев М. М.* Основы пенитенциарной политики. М.; Л., 1927.
10. *Бунич И.* Пятисотлетняя война в России. М., 1996.
11. *Дмитриев П. Ф.* Солдат Берии: Воспоминания лагерного охранника. Л., 1991.
12. *Хлевнюк О. В.* 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. М., 1992.
13. *Мельников Д., Черная Л.* Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии. 1933–1945. М., 1987.
14. *Історія Української РСР:* у 8 т., 10 кн. К., 1977, Т. 7.
15. *М. Приходько.* На роздоріжжях смерті. Вінніпег, 1949.
16. *Калюжний Р. А., Маковський В. І., Чубатенко В. І.* Кримінально-виконавча система в Україні XVI століття (за Литовськими Статутами) // *Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку.* Харків, 1995.